

Г.Д. Біләлова*¹

¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан, E-mail: gulzat_84@inbox.ru

ХІІІ-ХІV (ХV) ҒАСЫРЛАРДАҒЫ САРЫАРҚАНЫҢ ОТЫРЫҚШЫ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АУДАНДАСТЫРЫЛУЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының этногенезі мен Қазақ хандығының құрылуына үлесін тигізген әлемдік маңызы бар ортағасырлық дәуірдің маңызды оқиғасы – моңғолдардың жаулап алулары және тарих ғылымында Алтын Орда деген атпен белгілі Жошы Ұлысы мемлекетінің құрылуы. ХІІІ ғасырда экономикалық, саяси және этникалық құрамы жағынан біркелкі емес ұлан-ғайыр аумақ біртұтас мемлекет аясында біріктірілді. Алып державасының едәуір бөлігін қазақ даласы алып жатты.

ХІІІ ғ. соңы – ХІV ғасырдың бірінші жартысы Алтын Орда тарихын зерттеушілер үшін ең тұрақты және қала мәдениетінің гүлдену жылдары ретінде сипатталады. Жаулап алу кезінде зардап шеккен қалалардың белсенді түрде жандануы байқалады, ондаған жаңа қалалар мен ірі елді мекендер пайда болды. Бұл қарқынды өсу кезеңі негізінен Өзбек ханның (1312-1342) тұсына келеді.

Соңғы онжылдықтағы экспедициялық жұмыстар, басылымдар мен мұрағат есептері негізінде жиналған археологиялық материалдарды талдау нәтижесінде ХІІІ-ХІV (ХV) ғасырлардағы Сарыарқаның 50-ден астам қалалары мен елді мекендері табылды. Қала мәдениеті ескерткіштерінің орналасуына қарай Сарыарқа аумағындағы ХІІІ-ХІV (ХV) ғасырлардағы ортағасырлық елді мекендерді жерсіндендірудің бірнеше негізгі географиялық аймақтарын бөліп көрсетуге болады – бұл Нұра-Есіл сағасы, Ұлытау-Жезқазған өңірі, Ертіс даласы, Қазақ Тобыл өңірі және Каспий даласы.

Кілт сөздер: Сарыарқа, Жошы Ұлысы, Алтын Орда, қалашық, отырықшы мәдениет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған, жеке тіркеу номері (AP14972808) болып табылатын «Сарыарқа Жошы Ұлысының тарихи-мәдени аймағы ретінде» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Білялова Г.Д.*¹

¹PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Алматы, Казахстан, E-mail: gulzat_84@inbox.ru

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ САРЫАРКИ В ХІІІ-ХІV (ХV) ВВ.

Аннотация

Важным событием средневековой эпохи, имевшим глобальное значение для этногенеза казахов и становления Казахского ханства, являются монгольские завоевания и создание государства Улуса Жошы, известного в исторической науке как Золотая орда. В ХІІІ веке в рамках единого государства была объединена огромная территория, разнородная по экономическому, политическому и этническому составу. Значительную часть степной супердержавы занимали казахские степи.

Конец ХІІІ в. – первая половина ХІV в. исследователями истории Золотой Орды характеризуются как годы наибольшей стабильности и расцвета городской культуры. Активно идет возрождение городов, пострадавших в период завоевания, появляются десятки новых городов и крупных поселений. Данный период интенсивного роста приходится в основном на время правления Узбек хана (1312-1342 гг.).

По анализу археологического материала, собранного в результате экспедиционных работ, публикаций и архивных отчетов последних десятилетий найдены более 50 городов и поселений Сарыарки ХІІІ-ХІV (ХV) вв. По расположению памятников градостроительной культуры можно выделить несколько основных географических районов локализации средневековых городищ ХІІІ-ХІV

(XV) вв. на территории Сарыарки – это Нура-Ишимское междуречье, Улытау-Жезказганский регион, Степное Прииртышье, Казахское Притоболье и Прикаспийские степи.

Ключевые слова: Сарыарка, Улус Джучи, Золотая Орда, городище, оседлая культура.

G.D. Bilyalova*¹

*¹PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Almaty city, Kazakhstan, E-mail: gulzat_84@inbox.ru*

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ZONING OF SARYARKA IN THE XIII-XIV (XV) CENTURIES

Abstract

An important event of the medieval era, which was of global importance for the ethnogenesis of the Kazakhs and the formation of the Kazakh Khanate, are the Mongol conquests and the creation of the state of Ulus Jochi, known in historical science as the Golden Horde. In the XIII-th century, a vast territory, heterogeneous in economic, political and ethnic composition, was united within a single state. A large part of the steppe superpower was occupied by the Kazakh steppes.

End of the XIII-th century - first half of the XIV-th century researchers of the history of the Golden Horde are characterized as the years of greatest stability and flourishing of urban culture. There is an active revival of cities that suffered during the conquest, dozens of new cities and large settlements appear. This period of intensive growth falls mainly during the reign of Uzbek Khan (1312-1342).

According to the analysis of archaeological material collected as a result of expeditionary work, publications and archival reports of the last decade, more than 50 cities and settlements of Saryarka of the XIII-XIV (XV) centuries were found. According to the location of the monuments of urban culture, several main geographical areas of localization of medieval settlements of the XIII-XIV (XV) centuries on the territory of Saryarka can be distinguished - these are the Nura-Ishim interfluvium, the Ulytau-Zhezkazgan region, the Irtysh steppe, the Kazakh Tobol and the Caspian steppes.

Keywords: Saryarka, Ulus Jochi, Golden Horde, settlement, sedentary culture.

Кіріспе. Қазақ даласының ортағасырлық тарихында Алтын Орда немесе Ұлық Ұлыс мемлекетінің тарихы орасан зор кезеңді алып жатыр. Мемлекет 200 жылдан астам уақыт бойы өмір сүрді, мемлекеттің ресми мерзімделуі (1269 - XV ғасырдың аяғына дейін). Ұлық Ұлыс немесе Жошы ұлысы ең ірі мемлекеттік құрылым болды, оның аумағы шығыста Ертістен, батыста Карпат пен Дунайдың төменгі ағысына дейін созылды. Оңтүстік шекаралары Таврика, Солтүстік Кавказ, Амудария атырауымен өтті. Солтүстікте шекара Батыс Сібір ормандарынан даланы бөліп тұратын ландшафт сызығы болды.

Кейінгі тарихи дереккөздерде бұл империя Алтын Орда деп атала бастады. «Алтын Орда» атауы кеңестік тарих ғылымында қабылданған және XVI ғасырдағы орыс жылнамаларының деректеріне сүйене отырып, яғни мемлекеттің өзі болмаған кезеңде қабылданған жасанды атау.

Бірінші кезеңде Жошы Ұлысы мемлекеті Ұлы Моңғол империясының құрамына кірді және саяси тәуелсіздігі болған жоқ. 1269 жылы Менгу-Тимур хан тұсында Талас өзенінің жағасында құрылтай өтіп, сол күннен бастап Алтын Орданың тәуелсіздігін заңды түрде рәсімдеу басталды. Алтын Орда тиын-дарына билеуші Жошы хан ұрпақтарының есімдері жазыла бастады.

Осы оқиғаға сәйкес Қазақстанда 2019 жыл Жошы Ұлысының 750 жылдығы деп жарияланды. Бұл саяси қадам ортағасырлық мемлекеттің екі жүз жылдық тарихының Қазақстан үшін маңыздылығын растайды. Жошы Ұлысының ыдырауы Қазақстан аумағындағы мемлекеттік дәстүрінің үздіксіздігінің айғағы ретінде Қазақ, Ноғай, Сібір хандығының бөлінуіне алып келді.

Жошы Ұлысының саяси тарихын Еділ бойындағы археологтар, ең алдымен Татарстан Республикасының ғалымдары белсенді түрде зерттеп жатыр. Олардың еңбегінің арқасында қазіргі уақытта Алтын Орданың астаналары мен қалалары ашылып, зерттелді, жүздеген қалалық қорымдар зерттелді, жазбаша дереккөздер бойынша исламдық жерлеу рәсімінің археологиялық фактілері анықталды. Алтын Орданың Болгар, Укек, Селитренное, Царевское қалаларындағы діни ғимараттардың сәулеті мен құрылысы зерттелді. Өнер мен мәдениет, сауда керуен жолдары, Алтын Орда қалаларының үйлері туралы монографиялар жарық көрді. Ауқымды жұмыстардың нәтижесінде тарих ғылымы ортағасырлық мемлекеттің кезеңге бөлінуі, оның дүниежүзілік-тарихи ауқымдағы рөлі, қала құрылысы тәжірибесі, әскери өнердің жоғары дамуы, жарқын өзіндік империялық мәдениет және исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдануымен байланысты бай рухани мәдениет туралы мәліметтер алды.

Жошы Ұлысы аумағының едәуір бөлігін қазақ даласы – Дешті-Қыпшақ алып жатыр. Дешті-Қыпшақ (Қыпшақ даласы) – Сарыарқа аумағында ортағасырлық қыпшақтардың аумақтық қоныстануын білдіретін этногеографиялық термин. Бұл терминді мұсылман (араб, парсы, түркі) тарихи шығармаларының автор-лары бүкіл Жошы (Алтын Орда) Ұлысын немесе оның далалық аймақтарын белгілеу ретінде кеңінен қолданған.

Тарихшы Өтеміс қажы өзінің "Шыңғыс-наме" трактатында былай деп жазады: «Ол (Алтын Орда ханы, Шыңғыс ханның үлкен ұлы - Жошы) Қыпшақ жері - Сарыарқаны көргенде, бүкіл әлемде бұдан жағымды жер, одан жақсы ауа, одан тәтті су, одан кеңірек шалғындар мен жайылымдар болуы мүмкін емес екенін анықтаған...» [1].

Жошы Ұлысы тарихы қазақ орта ғасырлық ғылымында жіті зерттелмеді. Қазақстан археологиясында бұл тақырыпқа үндеу елорданы Қазақстанның орталығына Ақмола-Астанаға көшіргеннен кейін басталды. XX ғасырдың аяғында Жошы ұлысының астаналық орталықтарына іргелес Батыс Қазақстанның Алтын Орда дәуірінің жерлеу ескерткіштері белсенді зерттелді. Ауқымды зерттеудің тағы бір өңірі - XIII-XV ғасырлардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі Ұлы Жібек жолы мен Жетісу қалаларының мәдени қабаттары.

Кең байтақ Сарыарқа даласында Бозоқ, Бытығай, Сарайшық, Жайық, Жалпақтау, Әуликөл, Қызылоба сияқты ортағасырлық қалаларына соңғы онжылдықтарда ғана археологиялық қазба жұмыстары жүргізіле бастады. Мәдени-мемориалдық ескерткіштер зерттеу нысанына айналды, олардың ішіндегі ең атақты-лары - Жошы хан, Алаш хан, Бытығай, Жәнібек-Шалқар, Болған ана кесенелері.

Әр жылдары Сарыарқа аумағында XIII-XIV ғасырлардағы ортағасырлық қорғандар мезгіл-мезгіл қазылып отырды. Бұлар Тасмола, Вишневка, Жартас, Ждановский қорымдарының қорғандары. Олардың материалдары шағын басылымдар мен есеп беру мұрағаттарында шашылып жатыр. Бұл жерлеу ескерткіштерінің бір бөлігі «КСРО археологиясы. Орта ғасырлардағы Еуразия далалары» (1981) топтамасының томына енді. Соңғы жылдары бұл белгілі нысандар қатарына Бозоқ мұсылман қорымының қорымдары, Нұраталды, Қарасуыр қорғандары, Әуликөл кешені кесенелері мен қорымдары, Қызылоба, Жәнібек Шалқар қорымдарының қазбалары қосылды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Сарыарқаның Алтын Орда дәуіріндегі саяси және әлеуметтік-мәдени тарихын қайта жаңғыртумен байланысты. Тарихи процестердің нақты бөлшектерін нақтылау үшін қалалар мен қоныстармен ұсынылған археологиялық материалдарды ғылыми айналымға енгізу қажет. Олар тарихтың кезеңдері мен мерзімдері, ортағасырлық мәдениеттің нақты аспектілері туралы негізгі ақпаратты береді.

1312 жылы Өзбек хан тұсында ислам дінінің мемлекеттік дін ретінде қабылдануымен Жошы Ұлысы халқының киелі практикасының негізгі нормалары өзгерді. Өзбек ханның билігі (1312-1342) Алтын Орданың экономикалық және әскери күшінің жоғары өрлеуімен, мәдениет пен қолөнердегі елеулі жетістіктерімен сипатталады. Қала құрылысы артып, астаналардың ауданы ұлғаяды, қоғамдық сипаттағы ғимараттар мен ақсүйектердің керемет сарайлары пайда болады.

Қалалық мәдениетте исламды, мұсылман дінінің дәстүрлері мен заңдарын таныстырудың қасиетті тәжірибесі жүзеге асырылды. Қалаларда орныққан ислам Қазақстанның көшпелі ортасына тарады, жаңа аумақтарды жаулап алды. XIII-XIV ғасырларда ислам Сарыарқа аумағында, Алтын Ордада, Ақ Орда мен Шағатай мемлекетінде де өз орнын алды.

Жаңа империялық мәдениет далалық қала құрылысының келбетін толығымен өзгертті. Алтын Орда қалаларының жетекші элементтері қоғамдық ғимараттар: мешіттер, медреселер, моншалар, кесенелер болды. Қалалардың кварталдық орналасуы сақталып, дамыды, полихромды декорға боялған интерьер, беделді заттар мен бұйымдардың сән-салтанаты, әдемі ыдыс-аяқ, киімді безендіретін көркем металл өзгерді. Алтын Орданың тарихи географиясын зерттеушілердің деректері бойынша Жошы мемлекетінің гүлденген кезінде 300-ден астам қала болған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында Алтын Орда дәуірінде Сарыарқаның отырықшы мәдениетінің болғандығын куәландыратын археологиялық экспедициялардың материалдары мен жазба-ша дереккөздер (араб тіліндегі географиялық және тарихи әдебиеттер, ортағасырлық саяхатшылар мен елшілердің жазбалары, этнографтардың, табиғат зерттеушілер мен XVIII-XIX ғасырлардағы шенеунік-тердің еңбектері) қарастырылған.

Алтын Орда дәуіріндегі ортағасырлық ескерткіштерді аймақтарға бөлу және Сарыарқаның отырықшы мәдениетін Жошы Ұлысының кеңістігіндегі дербес тарихи-мәдени аймақ ретінде анықтауға картографиялық-географиялық әдістер негіз болды.

Талқылау. Сарыарқаны зерттеудегі сапалы жаңа кезең 1946 жылы Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясынан басталады. Ортағасырлық көне жәдігерлерді зерттеу Сарыарқаның ортағасырлық тарихын сипаттайтын археологиялық ескерткіштердің барлық

түрлерін анықтауға мүмкіндік берді. Барлау маршруттарының нәтижесінде қоңыстар, қалалар, қорған қорымдары ашылып, зерттелді, сәулетшілермен бірге Ә.Х. Марғұлан Ұлытау мен Нұра өзені ауданындағы кесенелерді зерттеуге кірісті.

Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық дала археологиясы аясында Ұлытау, Нұра, Есіл өзендері өңірлеріне ерекше мән беріп, ортағасырлық отырықшы орындардың алғашқы картасын жасады. Зерттелген ескерткіштердің негізінде Ә.Х. Марғұлан Сарыарқа қалашықтары мен қоңыстарының типологиясын ұсынды, ол бүгінгі күнге дейін өз маңызын сақтап келеді.

Сарыарқа қалашықтары мен қоңыстарының әрі қарай типологиясы С.Жолдасбаевтың Қазақ хандығының отырықшы мәдениетін зерттеу жөніндегі еңбегімен байланысты. Бұл типология Жошы Ұлысының заманынан бергі қазақ даласы халқының этникалық өзегінің автохтондық сипатын растайды. С.Ж. Жолдасбаев Аяққамыр, Найзағара қалашығында шағын қазба жұмыстарын жүргізіп, оларды қыстау түріне, ал Шотқара, Орда (Алаша хан), Нөгербек Дарасы, Айбас Дарасы қалашықтарын қамал түріне жатқызды. Бұл жіктеу Жошы Ұлысы халқынан қазақтардың мәдени сабақтастығын көрсетеді.

XX ғасырдың соңына қарай мәліметтер жинақталып, Қазақстанның далалық аймағының отырықшы мәдениетінің белгілі материалдарының алғашқы типологиясы мен жүйеленуі жасалды. Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық қалалар мен Сарыарқа қоңыстарының керамикалық кешендерін зерттеу негізінде ерте темір дәуірінен Қазақ хандығына дейінгі мәдени сабақтастықты байқаған. Ғалымның бұл зерттеуі Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихы бойынша маңызды теориялық тұжырымдарға жатады.

Сарыарқаның ортағасырлық көне жәдігерлерін зерттеудің жаңа кезеңі XXI ғасырдан басталады. Қазақтың генетикалық жадын сақтайтын киелі нысандардың белдеуін жаңғырту міндеттері бар «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламалары маңызды рөл атқарды. Осы бағдарламалар аясында Бозоқ, Әуликөл, Сарайшық, Жайық қалашықтарында ауқымды қазба жұмыстары жүргізілді. Қасиетті тәжірибеге сәйкес, қалалар бізге олардың айналасындағы мәдени-мемориалдық кешендердің шоғырлануы туралы маңызды ақпарат береді, бұл өз кезегінде мұсылмандық жерлеу рәсімінің өзгеруін көрсетеді. XIII-XV ғасырдың бірінші жартысы діни құрылыстар жүйесінде кесенелер елеулі орын алады.

Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі К.М. Байпақов дайындаған «Қазақстан-ның ежелгі және ортағасырлық урбанизациясы (Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедиция-сының зерттеу материалдары бойынша)» іргелі тарихи еңбегінде қала құрылысын зерттеу жұмыстарының нәтижелері қорытындыланады. Бұл еңбек бізге дамыған орта ғасырлардағы қала сәулет өнерінің дамуының толық көрінісін береді, Алтын Орда дәуіріндегі Қазақстан халқының әлеуметтік-экономикалық қатынастары мен киелі әдет-ғұрыптарының ерекшеліктерін ашады.

Осылайша, ортағасырлық қоңыстардың, қалашықтардың шоғырлануы және Алтын Орданың тарихы мен мәдениетіндегі жергілікті аймақтардың бөлінуі туралы ақпарат алынды. Бозоқ, Әуликөл, Жайық, Сарайшық қалашықтары туралы жалпылама монографиялар жарық көрді. Сарыарқаның киелі ескерткіш-терінің материалдары мақала, монография түрінде ғылыми кеңістікке енгізілді.

Дала аймағының ортағасырлық тұрғындарының мемлекеттік орталықтарында Қазақстанның оңтүстік аймақтарынан айырмашылығы көп жағдайда күшті бекіністері және классикалық Орта Азиялық қаланың көптеген басқа атрибуттары болмаған. Өйткені олар солтүстік, жазық далада негізінен жазғы кезеңмен шектелетін шаруашылық қызметінің ерекшеліктеріне бейімделген. Билеушілердің қысқы ордалары дала аймағының оңтүстігіндегі аласа тауларда және Оңтүстік Қазақстан қалаларында орналасқан. Ортағасырлық дала ордасының мысалы ретінде Ұлытауды келтіруге болады, онда соңғы зерттеулер нәтижесінде Жошы хан кесенесі мен жақын жерде орналасқан ортағасырлық қоңысының жазбаша дереккөздерінен белгілі Орда Базар қаласымен байланысы анықталды.

Ибн Батутаның «Подарок наблюдателя по части диковин стран и чудес путешествий» атты еңбегінен: «...Олар Урду (Орда) деп атайтын ордаларына жақындағанда, біз тұрғындарымен бірге қозғалған үлкен қаланы көрдік; оның ішінде мешіттер мен базарлар бар, асханалардан түтін шығып, ауада әуе-лейді: олар өздері мініп жүріп (тамақ) дайындайды және жылқылар арбаларын олармен бірге алып жүреді. Олар тоқтайтын жерге жеткенде, шатырлар арбалардан алынып, жерге қойылады, өйткені олар оңай тасымалданады. Сол сияқты олар мешіттер мен ордаларды да ұйымдастырады" [2].

Иосафат Барборо «Танаға саяхат»: «...Олардың әскерінде қолөнершілер – тоқымашылар, темір ұсталар, қару ұстаушылар және т.б., жалпы, барлық қажетті қолөнер түрлері бар. Егер сіз менен «Олар сығандар сияқты көшіп жүреді ме?» - деп сұрасаңыз, мен жоқ деп жауап беремін, өйткені олардың тұрақтары қабырғамен қоршалмағанын қоспағанда, олар (біз үшін) ең алып және ең әдемі қалалар болып көрінеді. ... Саудагерлер туралы айта отырып, бірақ біздің тақырыпқа, атап айтқанда татар әскеріне

орала отырып, мен оның жанында әрдайым саудагерлер бар деп айтамын; кейбір түрлі жолдар тауарларды осында әкеледі, ал басқалары басқа елдерге бару ниетімен орда арқылы өтеді» [3]. Осылайша, ортағасырлық Ұлыс билеушісінің Орда базары дінбасылардан, емшілерден, қолөнершілерден, қызметшілерден, күзетші-лерден бастап сауда-айырбастау операцияларын жүргізген саудагерлерге дейінгі барлық қажетті инфрақұрылымды қамтуы мүмкін.

XIII ғасырдың аяғы - XIV ғасырдың бірінші жартысы Алтын Орда тарихының зерттеушілері қалалық мәдениеттің ең үлкен тұрақтылығы мен гүлденген жылдары ретінде сипатталады. Жаулап алу кезеңінде зардап шеккен қалалар белсенді түрде жандануда, ондаған жаңа қалалар мен ірі қоныстар пайда болуда. Жоғарыда айтылғандай, қарқынды өсудің бұл кезеңі негізінен Өзбек ханның билігі кезінде болады. Соңғы онжылдықтардағы мұрағат материалдары, экспедициялық есептер мен жарияланымдар бойынша XIII-XIV (XV) ғасырлардағы Сарыарқаның 50-ге жуық қалалары мен қоныстарын тіркелген.

Осыған байланысты XIII-XIV (XV) ғасырлардағы ортағасырлық қоныстарды оқшаулаудың бірнеше негізгі географиялық аймақтарын бөліп көрсетуге болады. Сарыарқа территориясында – Нұра-Есіл сағасы, Ұлытау-Жезқазған өңірі, Ертіс даласы, Қазақ Тобыл өңірі және Каспий маңы далалары. Алтын Орда дәуіріндегі Сарыарқаның негізгі қалалары мен қоныстарының сипаттамасына тоқталайық.

Нұра-Есіл сағасы:

Ботағай, Бытығай қалашығы – Қазақстан Республикасы Ақмола облысы Қорғалжын ауылынан 1 км шығысқа қарай Нұра өзенінің сол жағалауында орналасқан XIII-XVI ғасырлар ескерткіші. Нұра өзенінің бойындағы ортағасырлық Бытығай (Тотағай, Ботағай) қаласы туралы мәліметтер 1816 жылы Бас штабтың нұсқауымен Дала өлкесінде болған тау-кен инженері И.П. Шангиннің мақаласында сақталған. Оның саяхат жазбалары 1820 жылы жарық көрді. Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық итальяндық карталарда, атап айтқанда Пицигани картасында, сондай-ақ Каталон картасында белгіленген Ақсхинт-Ақша-Кент жұмбақ қаласын Бытығай қалашығының орнында орналастырады. Соңғысында бұл қала Сарайшықтан Алмалық-қа Торғай және Сарысу далалары арқылы өтетін керуен жолдарындағы сауда орталығы ретінде көрсетілген [4, 20 б.].

2021 жылы ортағасырлық Бытығай қалашығының аумағында алғаш рет өндіріс орталығы толық зерттелді [5]. Археологиялық деректер бұл жерде орта ғасырларда белгілі бір реттілікпен өткен толық технологиялық цикл жүргізілгенін көрсетті: шикізат (ганч) кен орнын игеру; тас диірмендерді пайдалана отырып, шикізатты алдын ала өңдеу; шикізатты арнайы ыдыста сөндіру; глазурь алу үшін шикізатты арнайы пеште балқыту; пеште кірпіш күйдіру. Ақаулы заттар мен қождың болуы тек толық өндірістік циклді ғана емес, сонымен қатар қалашықтың ұзақ өмір сүруін де көрсетеді. Ойылған терракотаның, жыл-тыратылған кірпіштердің табылғандары ортағасырлық дәуірде өмір сүрген және ортағасырлық сәулет өнерінің танымал шеберлері болған қолөнершілердің тұтас бір буыны болғанын көрсетеді.

Аймақтың топографиялық талдауы ортағасырлық Бытығай қалашығының аумағында басқа археологиялық нысандардың болуын көрсетті. Жер бетінде құдықтардың іздері, күйдірілген кірпіштен салынған ұзын бекініс қабырғаларының қалдықтары айқын көрінеді.

Ортағасырлық қолөнершілер қаласы өндірістік аудандардан тұрды, ал қатаң ретпен орналасқан құдықтардың болуы халықты таза сумен қамтамасыз ететін дамыған гидрожүйені көрсетеді. Кейіннен елді мекеннің жанында үлкен қорым пайда болды. Археологиялық барлау жұмыстарының арқасында елді мекеннің айналасында жалпы қалалық округ құрамына кіретін бірнеше ондаған керуен сарайлар табылды [5, 272 б.].

Өнеркәсіп орталықтарының қалдықтары мен ортағасырлық сәулет нысандары Теңіз-Қорғалжын аймағында бір кездері гүлденген қаланың болғанын айтады. Бытығайдың ежелгі тұрғындарының барлық құрылыс рәсімдері белгіленген стандарт бойынша жүргізілді, бұл сәулеттік жоспардың болуын және қаланың Сарыарқаның ортағасырлық өмірінде атқарған рөлін көрсетеді. Археология деректері бойынша XIV-XV ғғ. Бытығай саяси, экономикалық және өнеркәсіптік орталық болды.

Ормамбет қоңысы. Атбасар қаласынан (Ақмола облысы) оңтүстік-батысқа қарай 22 км жерде, Есіл өзенінің оң жағалауында, Қима ауылына қарай тас жолдың бойында орналасқан. И.П. Фальк мұрағатында XVIII ғасырдың 60-жылдарында Х. Барданес жасаған Есіл өзеніндегі атаусыз қалашықтардың сызбалары мен суреттері табылды. Қалашықтардың бірі өте кең 342x159 м, негізгі нүктелерге бағытталған бұрыштық мұнаралардың қалдықтары бар. Үйме дуалдың биіктігі 2,8 м. Қалашық Терісаққан өзенінің Есіл өзеніне құяр жерінде байқалды [6, 279 б.]. Қазақ аңыздары бойынша бұл жерде Орысхан (Ормамбет – Орысхан есімдерінің бірі) салған Ормамбет деп аталатын қаланың қирандылары орналасқан. Ескі қалайы кеніші де бар [7, 19 б.]. Тың жерлерді игеру кезінде қалашық

қирап, Сергеевка ауылының құрылысында кірпіш пен тастар пайдаланылды. Қазіргі жағдай бұл қалашықты сақтау үшін шұғыл қауіпсіздік шараларын қажет етеді.

Оркөшегі қонысы Ормамбеттен алыс емес жерде оңтүстіктен солтүстікке қарай ұзын осыпен, яғни Есіл өзенінің бойында бағдарланған тағы бір көне Оркөшегі қонысы бар. Оның ұзындығы 300, ені 107 м. Оңтүстік қабырғасы жабық емес, кең ашық қақпа түрінде қалдырылған [6, 279 б.], [7, 19 б.].

Мортық қонысы. Ақмола облысы Целиноград ауданында Есіл өзенінің сол жағалауында Мортық ауылы маңында орналасқан [6, 67 б.].

Бозоқ қалашығы Есіл өзенінің сол жағалауындағы жайылымдылық жазықтықтағы Бұзықты көлінің шығыс жағалауында, Қараөткелден 5 шақырым оңтүстік-батысқа қарай орналасқан. Бозоқ қалашығы (VIII-XVI) - Солтүстік Сарыарқаның қоныстану үлгісіндегі алғашқы ауқымды зерттелген нысан. Ескерткішті 1998 жылы көрнекті қазақстандық ғалым Қ.А. Ақышев ашты [8, 43 б.]. Қоныстағы қазба жұмыстарын 1999 жылы Қ.А. Ақышев пен М.К. Хабдулина басқарған Есіл археологиялық экспедициясы бастады. Қазба жұмыстары кезінде 8 мың шаршы метрден астам жер ашылды. 10 тұрғын үй, бес кесене-нің қалдықтары, екі кірпіш күйдірілген пеш табылды, XIII-XIV ғасырлардағы 70-тен астам қорымдар қазылып, қорғаныс құрылыстарының сәулеті мен суландыру жүйесі зерттелді [9, 26 б.].

Құрылымдық жағынан ескерткіш төрт бөліктен тұрады. Бірінші ең көне бөлігі – орлар мен үйме дуалдармен қоршалған үш квартал (түркі дәуірімен мерзімделген), аландардан солтүстікке қарай 70 м-де көлден созылған құдық пен арығы бар тұрғын үй кешені (IX-XII ғғ., XIII-XIV ғғ.) орналасқан (қалашық-тың екінші құрылымдық компоненті) [10, 14 б.]. Орталық кварталдардың оңтүстігінде кесенелер қиран-дыларынан, кірпіш күйдіретін пештерден және XIII-XIV ғасырлардағы мұсылман жерлеу орындарынан (үшінші құрылымдық компонент) тұратын Бозоқ қалашығының қорымы орналасқан. Шығыс пен солтүстіктен Бозоқ қалашығының қирандыларына агроирригациялық орналасу іргелес, бұл тұрғын аумақтың шекараларын кеңейтеді. Оның солтүстік-оңтүстік сызықтарындағы өлшемдері Бұзықты көлінің шекарасынан шықпайды. Суару жүйесі Бозоқ қалашығының төртінші құрылымдық бөлігі болып табылады. Зерттеулер объектінің құрылымдық құрамдас бөліктері бір мезгілде пайда болмағанын, олар бірнеше рет қайта салынғанын, жаңартылғанын, қараусыз қалғанын анықтады.

Үкі қалашығы негізгі бағыттарға бағытталған бұрыштық мұнаралардың қалдықтары бар төрткүл. Үйме дуалдың биіктігі- 2,5-2,8 м. Есіл өзенінің жағасында орналасқан. Кіреберіс (қақпа) шығыс жағында болды. Көрнекі зерттеу барысында ортағасырлық кірпіштің қалдықтары, қож (шлак) табылды, бұл кірпіш күйдіретін пештердің орны болуы мүмкін. Қоңыстың көлемі 90x90 м.

Әулиебұлақ қонысы. Қарағанды облысының Ботақара және Қарқаралы аудандарының іргелес аумағында, Жосалы курортының жанында 1960 жылы геолог А.Ж. Машанов ашқан Әулиебұлақтың тағы бір қонысы орналасқан. Қоныс алаңында XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақ қыш ыдыстары табылды.

Ұлытау-Жезқазған өңірі.

Жошы Ордасы қалашығы Кеңгір өзенінің бойындағы Жошы хан кесенесінің жанында орналасқан. Жошы Ордасы XIII ғасырда Ұлытауда Жошы хан ұлысының орталығына айналады. Зерттеушілердің пайымдауынша, ол тірі кезінде мұнда Жошы ордасы деп аталатын қала салып, оның айналасын безендірген. Жошы ордасы өз заманының ірі экономикалық орталығы болды. Оңтүстіктен солтүстікке қарай өтетін сауда керуендері Жошы ханның ордасына тоқтады. Жошы Ордасы – Кеңгір өзенінің сол жағалауында, Ұлытау тауының оңтүстік беткейінде, Жезқазған қаласынан 45 шақырым жерде орналасқан бекініссіз елді мекен. Негізінен қазіргі уақытта дөң түрінде кездесетін тұрғын үй қалдықтары басым. Жошы Ордасы елді мекенінің тұрғын үйлерінің айрықша ерекшелігі - арықтардың болмауы, аралас тандырлар мен пеш-каминдердің болуы. Қалашықтың жанында қызыл кірпіштен салынған Жошы хан кесенесі орналасқан. Жошы-Ордасы қалашығының керамикасы XIII-XIV ғасырларға жатады [11, 76 б.].

Болған Ана қалашығы. Болған ана археологиялық кешені - Ұлы даланың қақ ортасында, Жезқазғаннан оңтүстікке қарай 30 км жерде, Сарысудағы Кеңгір өзенінің саласынан 8 км жоғары орналасқан дамыған ортағасырлық ескерткіш. Кешенге Болған ана және Құлан ана кесенелері, диаметрі 10-30 м және биіктігі 1,5 м болатын дөңес түріндегі төрт сарай, сондай-ақ Кеңгір жағалауы бойымен 4 км созылып жатқан Болған ана археологиялық атауы бар қалашық кіреді.

Бұл ескерткіш туралы алғашқы мәліметтер бізге Әмір Темірдің жорықтары кезінде жазылған шежірелерден белгілі болды. «Гүлденген Сарайлы қаласы» туралы құнды мәліметтерді 1582 жылы Баба сұлтан мен оны қолдаған маңғыттарға қарсы жорық кезінде қаланы сипаттаған батыл Абдолла қалдырды. Сондай-ақ патшалық Ресей зерттеушілері Болған ана кешенін де назардан тыс қалдырған емес.

Шежірелік аңыздарға сәйкес, Болған ана Алаша ханның келіні. Осыған сүйене отырып, кейбір тарихи деректер оны Жошы ханның немесе оның баласы Орда Еженнің әйелі деп есептейді. Сондай-ақ, оның қаңлы руының билеушілерінің біріне ұзатылған Жошы ханның қызы екендігі туралы мәліметтер де бар.

Біздің далалық зерттеулерге қарағанда, Болған ана кезінде Жезқазған-Ұлытау өңіріндегі ірі қалалардың бірі болған. Жалпы бұл бекініссіз қоныс Кеңгір өзенінің Сарысу өзеніне құяр жеріндегі мүйіс үстінде орналасқан. XVII ғасырдың аяғында Түркістанға Тәуке ханға елші ретінде жіберілген Федор Скибин бұл жерлерде қаланың бар екенін атап көрсетеді: «Ал мүйістің сағасында Сұрғана (Болған ана) кірпіш қаласы құлады, және әлі де 3 тұтас палата қалды ...» [11, 73 б.]. Қала оңтүстік жағынан Қаражар биік төбелерімен қорғалған, ал тұрғын үй құрылыстарының қалдықтары екі дала өзені қосылып, бірнеше шақырымға созылатын ішкі бұрышты алып жатыр. Болған ана кесенесі және ерте орта ғасырлардағы басқа да бірқатар сәулет құрылыстары солтүстік бөлігінде орналасқан. Олар стандартты өлшемдегі (25x25x5 см) ашық қызыл күйдірілген кірпіштен салынған.

Белен Ана қалашығы. П.И. Рычков атап көрсеткендей, «бұл қаланың ұзындығы алты верст, көлденеңі бір верст болатын» және Сарысу өзенінің төменгі ағысына жақын орналасқан. Шарафаддин Язди (Йезди) сияқты ортағасырлық саяхатшылар мен шежірешілер Белен-ананы Ұлы даланың оңтүстік беткейінде орналасқан деп есептеген. Хафиз Таныш кері қайтар жолды сипаттағанда, Абдаллах хан Белен анаға тоқтаған соң Темір әскерімен «...чөлге (яғни Бетпақ дала шөліне) аттанды» деп жазады. Сонымен қатар, Бетпақ даланың солтүстік шекарасына дейінгі қалалар Ұлытау-Жезқазған тарихи аймағының шегіне кіретінін білу керек. Белен ана Сарысу өзенінің орта ағысында орналасқан және Ұлы меридиандық сауда жолындағы тамаша бекет болып табылады. Осы қаладан алыс емес жерде XX ғасырдың 30-жылдарында дала тайпаларының көрнекті өкілдері жаңа мемлекет – Қазақ хандығының құрылғанын жариялады. Осы оқиғаның құрметіне олар өздерінің ата-баба таңбаларын биік жартасқа ойып салды. Содан бері бұл аймақ қазақ арасында Таңбалы тас деген атпен белгілі. Сондай-ақ Таңбалы тастан алыс емес, Сарысу өзенінің оң жағалауында даланың алғашқы жылқы өсірушілерінің көне киелі ордасы – Ала тағы әулие болған. Ұлытау-Жезқазған өңірін Сырдария қалаларымен байланыстыратын көптеген басқа қалалар сияқты Белен ананың да тарихы тереңде жатқанын болжауға болады. Алтын Орда дәуірінде ол Орда Ежен руынан шыққан шыңғыстардың ордасы қызметін атқарса керек [11, 74 б.].

Шотқора қалашығы осы кезеңдегі ескерткіштердің арасында ерекше, XIII-XIV ғасырларға жатады. Бұл қоныстың қазбалары мерзімін растайтын материал бермеді. Бұхара билеушісі Абдаллах II-нің шежірешісі Хафиз Таныш аты аталған билеушінің Ұлытауға жасаған жорығын сипаттауында мынадай мәліметтер бар: «осы айдың 6-шы сенбісінде (хан) Жошы хан мазарының алдындағы (навахи) сарайының жанында тоқтады» [7, 31 б.]. Осы хабарламаны пайдалана отырып, Ә.Х. Марғұлан Шотқора қалашығын Хафиз Таныш сарайымен сәйкестендіреді және қалашықты Алтын Орда кезеңімен белгілейді.

Алаша хан қалашығы (Орда-Конған). Бұл қалашық Ұлытау қалашықтарынан ең көне, Ұлытау кентінен солтүстікке қарай 30 км жерде, Қаратал өзенінің сол жағалауында орналасқан. Бұл үлкен қыш кірпіш пен қиыршық тас пен өзен тастары аралас саздан тұрғызылған үлкен қорған мен қорғаныс қабырғасының қалдықтары. Үйме дуал қатаң тікбұрышты, ұзындығы 200, ені 115-120, қалыңдығы 8-12, биіктігі 2-ден 4 м-ге дейін. Бұрыштарда биіктігі 8 м-ге дейін, диаметрі шамамен 20 м болатын мұнаралардың қалдықтары сақталған. Қабырға ені 4-5 м, тереңдігі 4 метрге дейін жететін ормен қоршалған. Цитадельсіз бекініс, екі қамалдан тұрды - алдыңғы және артқы. Біріншісінің көлемі шамамен 6000 м², екіншісі 3528 м². Үлкен бекіністің орталық алаңы дуалдар шеңберінен жоғары көтерілген. Бұл, шамасы, бекініс қабырғасының ішінде орналасқан сазды ғимараттардың бұзылуы нәтижесінде пайда болған қабаттасу болуы керек. Әр түрлі жерлерде салынған шурфтар саз қабатының қалыңдығын 60-80 см дейін екенін анықтады. Төменде қалыңдығы 30 см-ге дейін қиыршық тас және өзен тастары қабаттары бар тығыздалған саздан жасалған еден болды. Бекініс қабырғасының ішінен күшті құрылыстардың ізі табылмады. Қабырғалардың бойында саздан және қызыл талдан жасалған киіз үй тәрізді тұрғын үйлердің қатарлары болған шығар, олардан өте әлсіз іздер қалған. Үлкен бекініс қабырғасының артында бір-бірі-мен байланысты әскерилендірілген халықтың едәуір бөлігі паналануы мүмкін, ал цитадельді алмасты-ратын шағын бекіністе аймақтық басшысы немесе ханның өзі болуы мүмкін. Екі бекініс бір-бірінен ені 3 м, тереңдігі 3-4 м ормен бөлінген. Олардың арасындағы қарым-қатынас тек жаулар басып кірген жағдайда шағын бекініске кіруді жауып тастайтын көпірдің көмегімен ғана жүзеге асты. Ішкі ғимараттар мен шатырлар туралы мәлімет жоқ. «Бұл артында ғимарат жоқ, жай ғана қабырға болып, ол жерде киіз үйлер мен шатырлар тұрған болуы әбден мүмкін». Алаша ханның бекінісі, сол

атаумен Қара-Кеңгір өзенінің оң жағалауында, Жезқазғаннан солтүстікке қарай 60 км жерде орналасқан кесенемен бір мезгілде салынғаны сөзсіз [12, 95 б.].

Топырақ Қорған қалашығы. Қалашық Ұлытаудың солтүстік бөктерінде, Алашахан қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 4 км жерде орналасқан. Құрылымы жағынан ол оған ұқсас, моңғол уақытына дейінгі пайда болған қорғаныс қабырғаларының түріне жатады. Қабырғалар қиыршық тас, тас және малтатас қоспасы бар саздан жасалған. Жоспарда бұл бұрыштық мұнаралардың қалдықтары бар негізгі нүктелерге бағытталған шаршы. Бекініс ені 4-5, тереңдігі 3-4 м болатын шұңқырмен қоршалған. Бекіністің көлемі сыртқы өлшем бойынша 80x80 м. Бекініс қабырғасының ішінде жазық биіктіктер түріндегі құрылымдардың іздері сақталған.

Нөгербек Дарасы көне қалашығы Қазақстан Республикасы Қарағанды облысының Ұлытау ауданында орналасқан. Айбас-Дарасы жанында, одан солтүстік-шығысқа қарай 4 км, бұрыштары мен қабырға-ларының ортасында мұнаралары бар трапеция түріндегі тас пен кірпіштен қаланған бекініс камал.

Қалашық одан шығысқа қарай орналасқан. Камал үлкен шатқалдың тереңдігінде, тұйық шеңберді құрайтын тау ағындарымен қоршалған жерде тұрғызылған. Қала жоспарын 1941 жылы геолог Б.М. Чуудинов түсірген. Жоспардан Нөгербек дарасы Айбас дарасына қарағанда күрделі құрылым екенін байқауға болады. Трапеция түріндегі мұндай айқын жоспар сирек кездеседі. Бекініс қабырғаларының көлемі: ұзындығы 82, ені 78 және 55 м, қабырғасының қалыңдығы 4-5 м. Бұрыштық мұнаралардан басқа, қабырғалардың ортасында орналасқан қуатты қаптал мұнараларының қалдықтары сақталған. Бекініс қабырғасының ішінде бес тұрғын үйдің қалдықтары байқалады. Олардың барлығы тікбұрышты, олардың үшеуі ұзартылған, ең үлкені 375 м², орташа – 250 м², кіші – 150 м². Барлық тұрғын үйлер батыс қабырғаға жақын орналасқан. Ашық орталық алаң мен бекіністің шығыс жартысы мал шаруашылығына арналған. Бекініс қабырғасының айналасында таспен қапталған үш құдықтың қалдықтары табылды. Ең үлкені бекіністің ішінде, екіншісі – оның батыс жағында, үшіншісі – солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан. Ағыстардың бойында ескі арықтардың, егістік пен бақтың іздері көрінеді. Ескерткіштің ең бекіністі бөлігі - бекіністің солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан цитадель. Цитадель екі бөлікке бөлінген. Шығыс бөлігінде ішкі кеңістікті үш бөлмеге бөлетін қабырғалар бекітілген. Ескерткіштің жанында заманауи зират орналасқан. Қалашықтың биік учаскелерінде үлкен және орташа мөлшердегі тастардың қабір үстіндегі үйінділер түріндегі этнографиялық уақыттағы жерлеу орындары орналасқан. Кейінгі жерлеу-лердің бір бөлігі қоныстың бекініс қабырғасының бетінде орналасқан [13].

Орда Базар (Домбауыл) қалашығы. Бұл Ақ Орда (XIV-XV) кезеңінде пайда болған және оның иелері үшін резиденция болған бекіністің қалдықтары. Қалашық Ұлытау ауданының Арғанаты тауларында орналасқан. Ұлытау даласындағы Алаш хан бекінісінен кейін бұл қуатты және ірі бекіністердің бірі. Бекініс күйдірілген кірпіштен тұрғызылған, қалың қабырға мен терең ормен қоршалған. Оның кіре берісінде және бұрыштарында биік мұнаралары болды, ал қабырғаларының ішінде күйдірілген кірпіштен қаланған цитадель болды. Қалашық батыстан шығысқа қарай ұзын осьпен бағытталған, жоспары бойынша төртбұрышты. Қабырғаларының ұзындығы 85 және 53 м, биіктігі 2 м-ден 8 м-ге дейін. Цитадельдің көлемі 28x30 м. Ордың шеңбері 102x74 м, ені 8-12 м, тереңдігі 4 м құрайды. Бекіністің шығыс қабырғасына кірпіштен жасалған қосалқы ғимарат іргелес болды, онда жауынгерлер мен қызметшілер өмір сүрген болуы мүмкін. Камалдың айналасында бақ қалдықтары, егістік жерлер, бақша дақылдары, сондай-ақ суару желісі сақталған. Ә.Х. Марғұлан елді мекенді ортағасырлық Орда-базар қаласымен сәйкестендіреді.

Кеңгір өзенінде орналасқан *Ақсай (Ескі орда)* қалашығы Хафиз Таныш хабарлаған Сарайлы сарайымен сәйкестендіріледі [7, 31 б.]. Бұл елді мекенді Ж.Е. Смайылов Шотқара деп атайды. Қалашықтағы қазба жұмыстары XIII–XIV ғасырлардағы ғимараттар кешенін анықтады [13, 60 б.].

Басқамыр қалашығы Жезді өзенінің сол жағалауында, Жезді кентінен солтүстікке қарай 23 км, Ұлытау кентінен оңтүстікке қарай 60 км жерде орналасқан. Қалашықтың орнында бір кездері қуатты қабырғалармен және ормен қоршалған ортағасырлық бекіністің қалдықтары. Дуал төбелеріндегі жақтар әрқайсысының өлшемі шамамен 80 м. Ертеде қоныстың ортасында бүйірлерінде көлемі шамамен 25 м болатын цитадель (орда) болған. Басқамыр сияқты жан-жақты бекінген және стратегиялық тұрғыдан жақсы орналасқан қала Ұлы Дала тарихындағы сол немесе басқа кезеңде мемлекеттің саяси және экономикалық орталығы бола алады деп болжауға болады. Орта ғасырларда қала осы өлке тұрғындарының шаруашылық өмірінде маңызды орын алды, ол арқылы керуен жолдары өткен [11, 75 б.]. Бұл цитадель мен қапталдағы мұнаралары бар үш қуатты қабырғамен қоршалған ортағасырлық камал қалдықтары.

Аяққамыр қалашығы (Темір Құтлұқ, Бала хан) Жезді өзенінің оң жағалауында, аттас аудан орталығынан солтүстікке қарай 8 км, Басқамыр қалашығынан оңтүстікке қарай 15 км, Жезқазған қаласынан солтүстікке қарай 48 км жерде орналасқан. Қоңыстың орталығында аттас кесене бар, бәлкім, ерте орта ғасырлармен мерзімделеді. Қоныс сынық кірпіштермен өрнектелген топырақ үйінділерден тұрады [11, 75 б.]. Мамандардың айтуынша, үйінділердің диаметрі орта есеппен 36 метрге дейін, биіктігі 0,5 метрден 1,5 метрге дейін жетеді. Бұл кірпіштен және күйдірілген кірпіштен салынған көп камералы үйлер туралы болуы мүмкін. Біздің ойымызша, қазіргі Аяққамыр қирандыларының ортағасырлық Сарайлы, Тұрайлы қоныстарымен сәйкестендірілуі бекер емес. 1972 жылы оны Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қатысушысы С. Жолдасбаев зерттеді [15, 22 б.]. Аяққамыр қазбаларында XIII-XV ғасырлардағы керамикалық материалдар табылды. Егіншілікпен айналысқанының дәлелі ретінде орақтың сынықтары табылды.

Найзағара қонысы Қаракөңгір өзенінің сол жағалауында, Жошы хан кесенесінен оңтүстік-батысқа қарай 6-7 км жерде орналасқан. Қыстақтың ұзындығы 35x30 м, төртбұрыш түрінде. Барлау қазбасы (4x5 м) жасалып, оны қазу кезінде көптеген керамика сынықтары табылды. Табылған керамиканың көлеміне сәйкес, қалашық аумағында қыш ыдыстар жасайтын шеберхана болғанын болжауға болады. Ыдыс-аяқ сынықтарында сақталған ою-өрнекті талдау Сырдария жағалауындағы елді мекендермен жақын ұқсастықтарды көрсетіп, XIII-XV ғасырларға жатқызады.

Далалық Ертіс Өңірі

Қараоба қалашығы - Шідерті өзенінің Жалаулы көліне құятын жерінен 50 км жоғары орналасқан үлкен төбе. Бұл күйдірілген кірпіштен салынған маңызды қаланың қалдықтары. Екі жүз жыл бұрын, оны академик И.П. Фальктің қызметкерлері тексергенде, оның ішкі қабырғалары көк түсті шыны массасымен қапталған [16, 19 б.], яғни олардың сынықтары Ұлытау даласында кездесетін жылтыратылған плиталармен қапталған.

Әулікөл қалашығы Павлодар облысының Екібастұз ауданында, Екібастұз қаласынан солтүстік-батысқа қарай 50 км жерде, Өлеңті өзенінің Әулікөл көліне құятын жерінде орналасқан. Көне қоныс қалдықтардың төбесінде орналасқан, оны жергілікті халық Қараоба деп атайды. 2005-2006 жылдары археологиялық зерттеу және барлау қазбалары жүргізілді, нәтижесінде ескерткіш ортағасырлық орданың қалдықтары болуы мүмкін деген болжам жасалды және орта ғасырларға жататын тұрғын үй құрылыс-тарынан, суару жүйесінен және қорымнан тұратын кешенді білдіреді [17, 228 б.]. Табылған заттардың ішінде керамика сандық жағынан ерекшеленеді. Ол көзеші шарығында жасалған қолөнер бұйымдарының қызыл саздан жасалған сынықтарымен ұсынылған. Негізінен көлденең толқынды сызықтар түріндегі ою-өрнек ыдыстың жоғарғы және ортаңғы бөлігін қамтыды. Қазақстанның далалық аймағындағы осындай керамикалық бұйымдар Сарайшық пен Жайық қалашығының керамикалық кешендерінде де кездеседі.

Каспий даласы:

Сарайшық Қалашығы. Сарайджук қаласы (Сарайджук) – Сарайшық қалашығы – Қазақстанның батыс-сындағы Жайық өзенінің аңғарындағы ең ірі қала болды. Сарайшық қалашығы аттас ауылдың аумағында, Атырау қаласынан 50 км биіктікте орналасқан және сөзсіз ортағасырлық қаланың қалдықтары болып табылады. Қалашықты зерттеу мен қазуды 1950 жылы Ә.Х. Марғұлан басқарған археологиялық экспедиция жүргізді [18]. Қаланың тарихы мен ескерткіштің сипаттамаларының жеткілікті егжей-тегжейлі сипаттамасын да жасаған.

Жайық Қалашығы. Жайық ортағасырлық қалашығы Батыс Қазақстан облысы Орал қаласынан оңтүстікке қарай 12 км жерде, Шаған өзенінің жайылмалы арнасынан пайда болған байырғы жағалау бетінде орналасқан. Біраз жылдар бойы ескерткіш «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында зерттелді [19, 7 б.]. Қалашықтың ауданы шамамен 8 гектарды құрайды. Қалашыққа тұрғын үй кешендері, өндірістік және қоғамдық мақсаттағы ғимараттар – жерасты жылыту жүйесі бар шығыс моншасы, кірпіш пеші және керамикалық пештердің қалдықтары кіреді.

Қорытынды. Осылайша, орта ғасырлардағы көптеген дереккөздер мен археологиялық қазбалардың айғақтарына сәйкес, Сарыарқа (XIII-XIV (XV ғғ.) аумағы қол жетпейтін таулы жерлерде (Ұлытау, Кент таулары) және өзендер мен батпақтармен қоршалған жерлерде (Бозоқ қалашығы) жақсы нығайтылған немесе орналасқан көптеген қоныстардың болуымен сипатталды. Олар жақсы ұйымдастырылған экономикалық құрылымның, осы аумақтарды мекендеген тайпаларға тән жоғары мал шаруашылығы мәдениетінің бірігуінің және көшпелі тайпалардың отырықшы және жартылай отырықшы өмір салтына өтуіне мүмкіндік беретін егіншіліктің дамуы арқасында пайда болды.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме: факсимиле, перевод, транскрипция, примечания, исследования В.П. Юдина / сост. Ю.Г. Баранова. – Алма-Ата: Галым, 1992. – 296 с.
2. Путешествия Ибн Батуты. Арабский мир и Центральная Азия / пер. с араб. Н.Ибрагимова, Т.Мухтарова. – Ташкент, 1996. – 332 с.
3. Скрижинская Е.С. Записки Иосафат Барбаро // Барбаро и Контарини о России. Параграф 30 «Путешествие в Тану». – Л.: Наука, 1971. – 275 с.
4. Севастьянов Д.П. Некоторые данные о древностях Атбасарского уезда по наблюдениям 1910 г. от Атбасара до Улытау // Отчет ЗСОРГО за 1911 г. – Омск, 1912. – С. 19-20.
5. Сакенов С.К., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б. и др. Исследование средневекового производственного цеха на городище Бытыгай // Теория и практика археологических исследований. – 2021. – Т. 33, №4. – С.267-283.
6. Артықбаев Ж.О. Есіл-Нұра – екі су. Ақмола облысы жер-су атауларының құпиясы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 368 б.
7. Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана: сб. ст. – Алма-Ата, 1978. – С. 3-37.
8. Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. Exchange and transfer of Golden Horde era cultural achievements in the burial complex of the Eastern Dasht-i-Kurpachak // Stratum plus., - Iss. 6. – 2017. – P. 43-53.
9. Акишев К.А., Хабдулина М.К. Результаты пятилетних раскопок городища Бозок // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: сб. матер. науч. семин. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 25-40.
10. Акишев К.А. Городище Бозок: семантика планиграфии и функции // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: сб. матер. науч. семин. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 13-19.
11. Сатбаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе. – Караганды, 2017. – 166 с.
12. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950. – 122 с.
13. Естемесов Е.А., Утубаев Ж., Бирмуханова А. и др. Городище Ногербек-Дарасы: отчет о НИР (заключительный). – Улытау, 2018. – 95 с.
14. Смаилов Ж.Е. Памятники археологии Западной Сары-Арки (средневековые городища и поселения). – Балхаш, 1997. – 63 с.
15. Жолдасбаев С.Ж. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары. – Астана: Қазақ ғылымизерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. – 304 б.
16. Фальк И.П. Полное собрание путешествий по России. – СПб., 1825. – Т. 7. – 233 с.
17. Смагулов Т.Н., Жанисов А.Т., Казизов Е.С. и др. Работы на археологическом комплексе Аулиеколь в 2009 г. // Об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2009 г.: отчет. – Алматы, 2010. – С. 228-231.
18. Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайшык. – Алматы: Берел, 2001. – 320 с.
19. Сдыков М.Н. Городище Жайык. – Уральск, 2009. – 65 с.

References:

1. Utemish-hadzhi. Chingiz-name: faksimile, perevod, transkripciya, primechaniya, issledovaniya [Chingiz-name: facsimile, translation, transcription, notes, research]. V.P. Yudina / sost. Yu.G. Baranova. – Alma-Ata: Galym, 1992. – 296 p. [in Russian].
2. Puteshestviya Ibn Batuty. Arabskij mir i Central'naya Aziya [Travels of Ibn Batuta. Arab world and Central Asia] / per. s arab. N. Ibragimova, T. Muhtarova. – Tashkent, 1996. – 332 p. [in Russian].
3. Skrizhinskaya E.Ch. Zapiski Iosafat Barbaro [Notes of Josaphat Barbaro] // Barbaro i Kontarini o Rossii. Paragraf 30 «Puteshestvie v Tanu». – L.: Nauka, 1971. – 275 p. [in Russian].
4. Sevast'yanov D.P. Nekotorye dannye o drevnostyah Atbasarskogo uезда po nablyudeniyam 1910 g. ot Atbasara do Ulytau [Some data on the antiquities of the Atbasar district according to observations in 1910 from Atbasar to Ulytau] // Otchet ZSORGO za 1911 g. – Omsk, 1912. – P. 19-20. [in Russian].
5. Sakenov S.K., Kukushkin A.I., Burbaeva S.B. i dr. Issledovanie srednevekovogo proizvodstvennogo cekha na gorodishche Bytygaj [Research of a medieval production workshop at the site of Bytygai] // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniij. – 2021. – T. 33, №4. – P. 267-283. [in Russian].

6. Artyqbaev Zh.O. *Esil-Nura – eki su. Akmola oblysy zher-su ataularynun qupiyasy.* – Nur-Sultan: L.N. Gumilev EEU, 2021. – 368 p. [in Kazakh].
7. Margulan A.X. *Ostatki osedlyh poselenij v Central'nom Kazahstane [Remains of settled settlements in Central Kazakhstan // Archaeological monuments of Kazakhstan: collection of articles] // Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana: sb. st. – Alma-Ata, 1978. – P. 3-37. [in Russian].*
8. Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. *Exchange and transfer of Golden Horde era cultural achievements in the burial complex of the Eastern Dasht-i-Kypchak // Stratum plus., Iss. 6. – 2017. P. 43-53.*
9. Akishev K.A., Habdulina M.K. *Rezultaty pyatiletnih raskopok gorodishcha Bozok [The results of the five-year excavations of the Bozok settlement] // Bozok v panorame srednevekovyh kul'tur Evrazii: sb. mater. nauch. semin. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2008. – P. 25-40. [in Russian].*
10. Akishev K.A. *Gorodishche Bozok: semantika planigrafii i funkcii [Bozok Settlement: Semantics of Planigraphy and Functions] // Bozok v panorame srednevekovyh kul'tur Evrazii: sb. mater. nauch. semin. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2008. – P. 13-19. [in Russian].*
11. Satbaev K.I. *Doistoricheskie pamyatniki v Dzhezkazganskom rajone [Prehistoric monuments in the Dzhezkazgan region]. – Karagandy, 2017. – 166 p. [in Russian].*
12. Margulan A.H. *Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana [From the history of cities and the building art of ancient Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1950. – 122 p. [in Russian].*
13. Estemesov E.A., Utubaev ZH., Birmuhanova A. i dr. *Gorodishche Nogerbek-Darasy: otchet o NIR (zaklyuchitel'nyj) [Nogerbek-Darasy settlement: research report (final)]. – Ulytau, 2018. – 95 p. [in Russian].*
14. Smailov Zh.E. *Pamyatniki arheologii Zapadnoj Sary-Arki (srednevekoveye gorodishcha i poseleniya) [Monuments of archeology of the Western Sary-Arka (medieval cities and settlements)]. – Balhash, 1997. – 63 p. [in Russian].*
15. Zholdasbaev S.Zh. *Qazaq elinin XV–XVIII gasyrlardagy turaqty mekenzhajlary [Sedentary settlements of the Qazaqs in the XV-XVIII centuries.]. – Astana: Qazaq gylmizertteu madeniet institutynyn baspa toby, 2017. – 304 p. [in Kazakh].*
16. Fal'k I.P. *Polnoe sobranie puteshestvij po Rossii [Complete collection of travels in Russia]. – SPb., 1825. – T. 7. – 233 p. [in Russian].*
17. Smagulov T.N., Zhanisov A.T., Kazizov E.S. i dr. *Raboty na arheologicheskom komplekse Auliekol' v 2009 g. [Works at the archaeological complex Auliekol in 2009] // Ob arheologicheskikh issledovaniyah po Gosudarstvennoj programme «Kul'turnoe nasledie» v 2009 g.: otchet. – Almaty, 2010. – P. 228-231. [in Russian].*
18. Tasmagambetov I., Samashev Z. *Sarajshyk [Sarayshyk]. – Almaty: Berel, 2001. – 320 p. [in Russian].*
19. Sdykov M.N. *Gorodishche Zhajyk [Ancient settlement Zhajyk]. – Ural'sk, 2009. – 65 p. [in Russian].*